

TRADICIJA I SUVREMENOST

Etički, pravni i običajno-pravni mehanizmi mirnog suživota u jugoistočnoj Evropi s posebnim osvrtom na osmanlijsko doba

Dr. Smail Balić

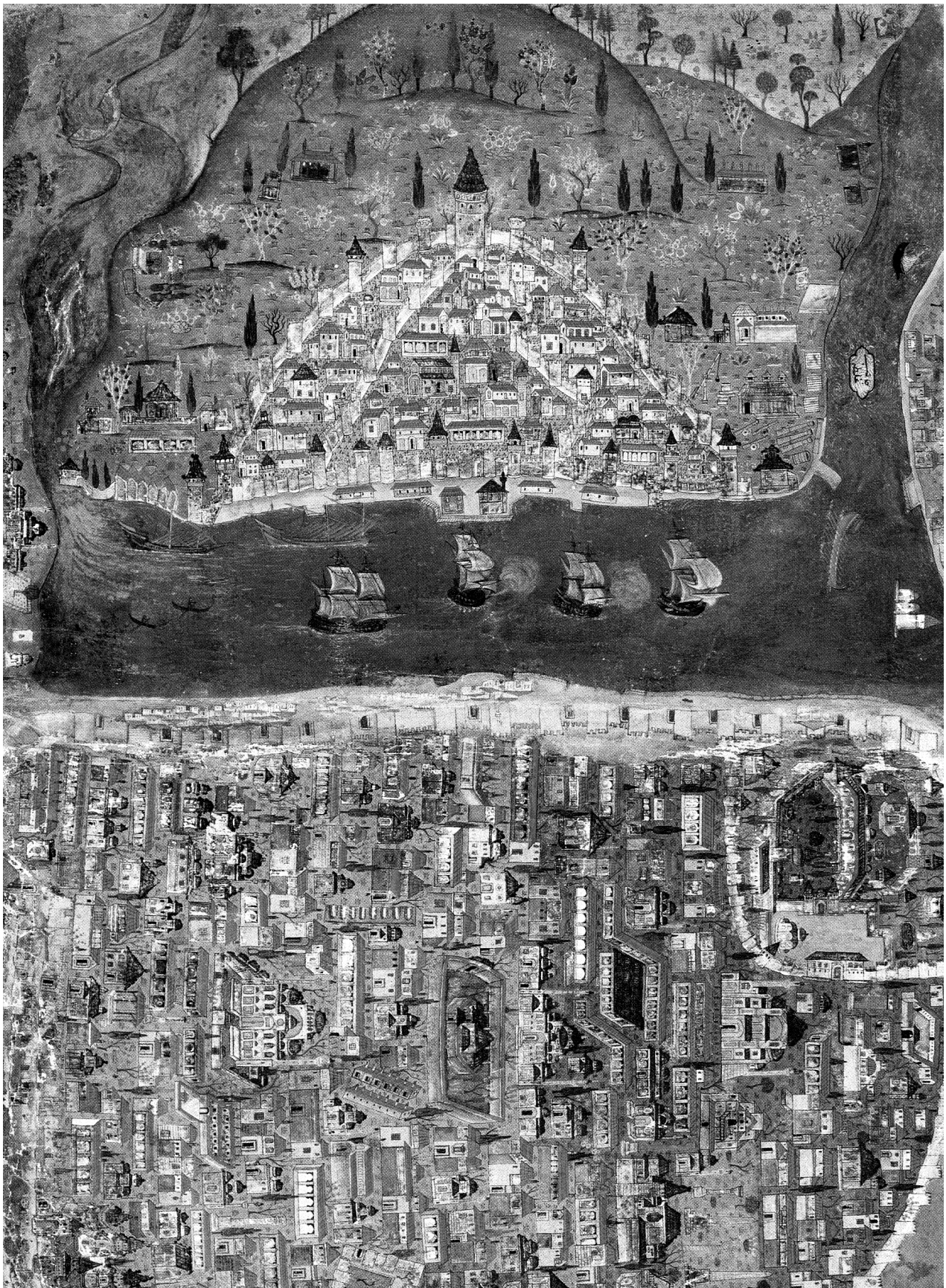
Duboke rane, koje su u krvavim razračunavanjima 1992.-1995. naši narodi zadali jedni drugima, dugo će po okončanju neprijateljstava, ostati u bolnom sjećanju pogođenih ljudi. Duhovne pretpostavke za stvaranje novog tipa čovjeka, otporna na nacionalističko mračnjaštvo, rasizam i zaslijepjenost, stoje u pročelju. Drugo čišćenje Evrope od hitlerovštine se smišlja. Napredna Evropa će pri tome uvesti u igru svoja bogata iskustva i svoju političku, novčanu i kulturnu moć.

Da bi se zacrtani cilj što lakše postigao, bilo bi, po mom mišljenju, pametno, poslužiti se i starom, u međuvremenu zaboravljenom, predajom. Čitav niz vjerskih predstava, etičkih držanja i običajno-pravnih ustanova jamčili su u doba tzv. "osmanlijskog mira" (pax ottomana), koji se protezao od po prilici sredine 16. do prve četvrti 17. vijeka, spokojan život. Bilo je to prije svega općeprihvaćeno i održavano načelo dobrosusjedskih odnosa. Susjed se ubrajao u najprisnije prijatelje. Učestvovalo se u njegovoj sudbini, u njegovoj radosti i boli. Davao mu se zajam, pomagalo pri gradnji doma, podupiralo kod

unošenja žetve i stajalo uz bok u raznim drugim životnim situacijama. Obzir prema susjedu išao je tako daleko da se ustručavalo pored njegova doma prolaziti kad bi se u čaršiji (na tržištu) kupile značajnije stvari, kako se ne bi pobudila surevnjivost. Čuvalo se od draženja njegove čeljadi i bilo čega što bi remetilo njegov mir. Njega dobrosusjedskih obzira bila je čimbenik društvene postojanosti i suživota.

Načelo dobrog susjedstva je čvrsto ugrađeno u sustav vjere kod muslimana. Najkasnije od izlaska rasprave Huqug al-ġār od Šamsuddina ad-Dahabi'a (umro 1347.) u 14. stoljeću ono što je ušlo u svijest narodnih masa.

Na osnovu susjedstva mogle su se štaviše dobiti dodatne radne snage, bilo to u okviru komšijske ispomoći, bilo mobe (radnog skupa radi provedbe jednog zadatka), bilo okupljanja radi zidanja kuće, berbe, košenja trave ili druge djelatnosti. Daljnje sastojine ove etike su šišano kumstvo i pobratimstvo, odnosno posestrimstvo. Prvo se sklapa prilikom prvog rezanja kose novorođenog djeteta; drugo obostranim prihvatanjem "vjere" ili pak - u slučaju nedovoljne vjerske obrazovanosti

Nasuh Matrakçı: Plan grada Istanbula, 16. st.

muslimanskog sudionika* - obostranim dodirrom krvi. Potresno svjedočanstvo djelotvornosti pobratimstva donosi čuveni putopisac Evliyā Čelebī iz 17. stoljeća u "Siyāhatnāmi" (Putopisu).¹⁾

Nakon jedne bitke na Livanjskom polju dojavio osmanlijskom zapovjedniku Melik-paši, da je neki vojnik sakrio zarobljenika - nemuslimana u kožu, što pašu strašno ozlovolji.

"Odmah mi dovedite toga čovjeka i zarobljenika kojeg je sakrio", glasila je naredba. Kad su obojica došla na stratište i kad je paša naredio: "Odmah krvnika!" - ovaj se junak savio oko vrata svoga zarobljenika, te pomažući i plačući reče:

"Aman, veliki veziru, ja sam se s ovim zarobljenikom pobratio na bojištu: mi smo jedan drugom dali vjeru. Ako njega pogubiš, on će s mojom vjerom otići u raj i to će za mene, jadnika, biti šteta; a ako ja umrem, pri meni će ostati vjera ovog zarobljenika, koga sam ja pobratio, pa ćemo oba u pakao, te sam opet na gubitku." On se bio naslonio na svoga zarobljenika, i nije ustajao s njega. Tad je odvažni paša upitao:

"Hej, junaci, šta je ovome čovjeku?"

Krajiški pobjednici mu odgovoriše:

"Kad naši junaci na ovoj krajini dopadnu kršćanskog ropstva i tom prilikom jedu i piju za stolom, oni se pobrate s kršćaninom, zakunu mu se na vjernost, da će ga u slučaju nužde izbaviti iz nevjerničkog ropstva, a musliman opet zada vjeru kršćaninu i rekne:

'Ako ti dospiješ u naše ropstvo, i ja ću tebe izbaviti od Turaka.'

Tako dadu jedan drugom čvrstu vjeru rekavši:

'Tvoja je vjera moja, a moja vjera je opet tvoja.'

'Je li?'

'Jest.'

Zatim laznu međusobno krvi. Tako se pobrati musliman s kršćaninom. "Vira kâgīdi" ili "Aman kâgīdi" (list povjerenja i zaštite) je davan ustanicima ili posadama tvrđava radi predaja.²⁾

Jedan takav list je u stihovima spjevao po narudžbi na bosanskom i turskom Mehmed Uskufi Hawā'ī, umro oko 1651., istaknuti alhamijado-pjesnik iz Donje Tuzle. Budući da je bosanska verzija ovog poziva na povjerenje bila upućena srpskim ustanicima, ušla je u književnost pod naslovom Berā-ye da'wat-i Imān be zebān-i Şīrb (Zov na vjeru na srpskom jeziku).³⁾

Ako je vjerska pripadnost i bila važna, ona nije isključivala druge privrženosti. "Danas se štaviše drži", kaže Suraiya Faroqi, "da su oštre razlike između vjera i vjeroispovijesti kao i političke razmirice s tim povezane, bile proizvod vremena iza 1770., kad su u toku pojačanog evropskog miješanja skupine starijeg tipa politizirane. Ovo naše izmijenjeno gledanje se ima djelomično svesti na to da danas djelovanje kolonijalnih sila na bliskoistočne strukture promatramo kritičnije nego prije pedeset godina."⁴⁾

Osman-ağa, osmanlijski časnik rodnom iz Bosne, zapao 1688. u austrijsko sužanjstvo, pripisuje u svojim u međuvremenu objavljenim sjećanjima protivničkoj strani dobru volju i čovjstvo.⁵⁾ "O općem neprijateljstvu i obrambenom držanju nije pored svih njegovih loših iskustava bilo govora. Njegova najveća pokuda je upućena onima koji svoju riječ ne ispunjavaju kao i vojnicima koji su se udaljili od svoje vojne jedinice, da bi na svoju ruku ubijali i pljačkali. Njegova kratka i zbijena oslikavanja opustošene zemlje i polusrušenih naselja su upečatljivi dokazi ratnih strahota."⁶⁾

U dubini Carstva vladao je red i zakon

Nema sumnje da su turski ratovi puni užasnih scena, ali su se u pogođenim narodima održavala etička nastrojavanja, koja nisu dopuštala, da se posve izgubi mjera.

Rijetko objektivnu sliku osmanlijskog doba u Hrvatskoj daje povijesničar i orijentalista Nenad Moaćanin. On piše: "Htjeli ne htjeli, tragovi su toga vremena daleko dublji no što se čini površnom promatranju. Radi se zapravo o pitanju vrijednosnih kriterija, tvori li hrvatsku povijesnu baštinu i ono što je došlo 'izvana' posebice ako se ne smatra izdankom civilizacijskog ozračja zapadnog kršćanstva. Ako je odgovor jednoznačno negativan, onda će nam povijesna svijest, barem kada je riječ o osmanlijskom čimbeniku ostati sužena na sliku katastrofa, a rad i stvaranje, koje ništa manje od rušenja i u tom vremenu pripadaju totalitetu života, ostat će nepoznati, nepriznati, "ničiji", tj. svačiji, samo ne hrvatski... No, danas integrirati "strane" ustanove i sustave kao svoje u smislu čimbenika i elemenata oblikovanja

novovjekovne Hrvatske, takve kakvu danas vidimo, znak je zrelosti i snage, intelektualne i moralne, da se staloženije sagleda cjelina narodnog života u povijesnoj perspektivi. Prisjetimo se samo na očita proturječja u nemalom dijelu historiografije 19. i 20. stoljeća: u Osmanlijskom carstvu se s jedne strane vidi Antikrista i zator svake uljudbe, a s druge trajno djeluje fascinacija karijerama Hrvata u službi toga istog Antikrista...

Tako se često zaboravlja i ne shvaća da se razaranja i uništavanja koja su vezana uz pojavu Osmanlija u golemoj mjeri odnose izravno na ratove i pljačkaške provale, a ne na sam sustav nakon uspostave redovitog ustroja vlasti. Bez osmanlijske nazočnosti uopće nije moguće zamisliti "zlatni vijek Dubrovnika", lakše spajanje cijele današnje istočne Hrvatske s maticom nakon 1698., bogatstvo hrvatske usmene književnosti i štošta drugo."⁷⁾

Moačanin tumači ključne pojmove iz osmanlijske prošlosti - za razliku od većine hrvatskih i srpskih historičara - ispravno. On kaže za devširmu, da je to "obaveza predavanja psihofizički dobro razvijenih dječaka u službu na dvoru (u janjičare, i u nevojničke službe, ovisno o nadarenosti). Čini se da su barem pretežito uzimani dječaci prema zapaženosti, a ne 'mehanički' (od svakih 40 kuća), te nešto starijeg uzrasta - možda

početkom puberteta - a ne posve malena djeca".

On tu i tamo po logici inercije ostaje kod zbnunjujućih i krivih izraza, kao "danak u krvi", ali je u osnovi tačan. Devširma (kupljenje, sabiranje), kako se službeno zvao "danak u krvi", vršila se u vremenskim razmacima od 4 i 5 godina i bila je, uz duže zastoje, ograničena na doba od sredine 14. do kraja 16. stoljeća. Devširmom obuhvaćeni mladići postajali su dio vladajuće elite: vojna lica i državni činovnici.

Kako pokazuju istraživanja nizozemskog turkologa Machiela Kiela, starost uzimane djece se kretala između 13. i 18. godine. Ni u kojem slučaju nije se radilo o djeci s majčinog naramka, kako je to izmislila mašta narodnog pjevača kod Srba, već o momcima ili momčuljcima zrelim za vojnu službu. To je bio minimalni vojni ulog kršćanskog stanovništva za zemlju koja im je pružala zaštitu.

Daleko opravdanije je smatrati "dankom u krvi" stalno krvarenje muslimanskog žiteljstva u Osmanlijskoj carevini. O tom razmišlja Carl Heinrich Becher, vodeći njemački orijentalista između dva rata, ovako: "Je li porez kao naknada za nesudjelovanje u vojsci (glavarina) bio opterećenje za nemuslimansko stanovništvo, to je muslimanski živalj nosio neuporedivo teže državljske terete. Treba samo misliti na ogromnu

kočnicu, koja je ležala u krvnom porezu (Blutsteuer), što su ga dijelovi muslimanskog stanovništva podnosili državi. Mladi čovjek je u najboljim godinama bio povučen iz gospodarskog života. Kod neprekidnih ratova i unutrašnjih ustanaka se znatan broj unovačenih nije više nikada vratio kući. Je li se Turčin konačno našao u svome domu, to se u njemu susreo s opustošenim gospodarstvom, dok je u međuvremenu njegov vršnjak Armenac postao imućan gazda, koji se bogatio lihvarajući porodicu ili selo svog turskog akkana”⁸⁾

Mnogi muževi, koji su putem devširme dospjeli do visokih položaja u administraciji ili vojsci, brinuli su se za u domovini ostavljene roditelje i drugu rodbinu, pa su je na razne načine pomagali. Nekada su dovodili svoje roditelje u Istanbul, gdje im je bio siguran bolji život nego u provinciji.

Maočanin se ispriječava raširenom mišljenju da su izrazom raja (an ra'aya, množina od ra'iyya) označavani samo kršćani, pa kaže da su to “porezni obveznici, katkada samo kršćanski; gradsko stanovništvo nalazi se na prijelazu između raje i staleža djelatnika državnih službi”. Nasuprot pojma ra'aya (porezni obveznici) stoji pojam *beraya* (“slobodnjaci” - bez dažbina). Prema raji je obično važno načelo da se ne opterećuje preko mjere, dok su “slobodnjaci” - mahom muslimani, nosili svu silu drugih, većinom vjerskih, obaveza. Kada je Požega oko 1600. godine više puta opljačkana od hajduka ili cesarskih odreda, poduprtih dijelom stanovništva, Ibrahim-paša, zapovjednik grada, naredio je, da se raja ne kažnjava, već naprotiv lijepim postupkom pridobiva.

Zahvalan zadatak u oblikovanju osmanlijskog društva imali su u svjetovnom pogledu osobito cehovi ili esnafi. Oni su imali strog moralni red, na koji su pomno pazili. Obrtnik, koji se nije podvrgavao moralnim zasadama esnafa, bio je izopačen ili gospodarski zanemarivan. Esnafi su stajali pod jakim utjecajem *futuwwa* (jednog oblika orijentalnog viteštva) i islamske mistike (*teşawwufa*).

Izgrađujuću društvenu ulogu igrali su derviši ili mistici, organizaciono povezani sa svojim središtem u prijestolnici. Ako bi neki mjesni moćnik, paša ili beg, pritiskivao prosti narod, derviši bi bili uključeni u igru kao pučki zastupnici. U svrhu zaustavljanja nepravde, oni bi se u

krajnjem slučaju znali obratiti svojim starješinama u Istanbulu. Ako bi predstojnik derviškog reda imao oslonu u dvorskom vijeću, onda bi obično njegovo posredovanje imalo uspjeha⁹⁾. Razumije se da je pri tome bilo i stalnog nipodaštavanja inovjernika: u blizini džamija su ponekad morali ostavljati svoj posjed, jer bogomolje usljed njih nisu imale dovoljno džemaata (općinstva); nisu smjeli bojiti svoje kuće upadnim bojama; podizanje novih crkava bilo je prvotno zabranjeno, ali se ovaj propis u stvarnosti obično dao zaobići.

U starije doba, kad se ratna sreća smješila Osmanlijama, bilo je mnogo ratnih zarobljenika (robova) u zemlji. Postupak prema njima bio je, po pravilu, dobar. Nakon duže ili kraće službe gospodar bi obično puštao svoga roba na slobodu. Time se htjelo učiniti bogougodno djelo ili iskazati zahvalnost za neku izvanrednu uslugu.¹⁰⁾

Kršćani u Osmanlijskom carstvu su se prije druge polovine 19. stoljeća većinom osjećali kao Osmanlije, iako je već od 18. vijeka započeo proces odronjavanja i preorijentacije.¹¹⁾

Vanjska politika slijedi druge zakone

Mada osmanlijsko osvajanje Balkana, kao što ćemo poslije vidjeti, nije proisteklo iz vjerskih pobuda, ipak su svi vojni pohodi Carstva teoretski morali biti u skladu sa Šerijatom. Zato neće biti naodmet ovdje ukazati na osnovne propise islama o vođenju rata. “Nije dopušteno napasti neprijatelja prije nego što mu se uputi poziv da primi islam ili da prihvati plaćanje glavarine. Iz veledušja taj se poziv ima ponoviti.” Tako piše islamski učenjak Maḥmūd al-Maḥbub u fikhskom djelu *Wiqāya* iz 1280. godine. Nekoliko drugih propisa daje sliku o držanju muslimana prema ratu: zabranjeno je ostaviti bojište, na kojem neprijateljske čete ne premašuju najmanje duplo brojnu snagu muslimana; ubijanje žena, djece i maloumnih je nedopustivo, to i onda ako su žene pomagale muževima u borbi; zabranjeno je nadalje ubijanje posrednika mira, unakažavanje neprijatelja odsijecanjem nosa, ušiju i slično; zabranjeno je iznevjeravanje date riječi (*emāna*), sakrivanje ratnog plijena, nepotrebno produžavanje rata do zaključenja mira i trovanje bunara i pitke vode.

Osmanlijsko carstvo je bilo rukovođeno mongolskom idejom vladanja svijetom. Hronika Ašik-paša-zāde'a s prva dva stoljeća carstva nedvojbeno pokazuje koliko malo su islam i njegovo širenje bili motivi ekspanzije. "Zahtjev za gospodarenjem ne slijedi nikakav određeni cilj i nema svoga programa. On nije nacionalan, turski, niti želi jednom narodu nametnuti prevlasti drugoga. Još manje on hoće druge pritisnuti i istrijebiti. Nije mu do toga da postojeća prijedstolja zamijeni drugim. Ne, on je spreman da sve ostavi kako je bilo, pod jednim jedinim uvjetom: da sultan iz kuće Osmanove vrši vrhovno gospodstvo nad svekolikim mnoštvom postojećeg, da se svi narodi i kraljevi sagnu pred njim kao svom vrhovnom poglavaru i zaštitniku."¹²⁾

Osmanlijska vlast nije nametala poreze i dažbine u korist turske nacije. Ova je također u istoj mjeri kao i drugi narodi nosila državni teret. Bila je štaviše praktički manje privilegirana. Zanimarivanje Anadolije, gdje je živjela srčika turskog naroda, je jedan od glavnih razloga nezadovoljstva kemalista sultanom, i to je služilo kao udarni adut protiv vjekovnog stanja.

"Turci se nisu nikada kao narod", primjećuje dobro Herbert Jansky, "pojaviли na granicama Evrope i pred Bečom. Što se pojavilo, bila je vojna sila jednog velikog carstva. Osmanlijske pothvate protiv Beča i okolnih područja treba staviti u istu ravan s onom Švedana i Francuza."¹³⁾

"Turski je bio doduše državni i književni jezik, makar i u jednom obliku, koji je bio izopačen arapskim i perzijskim elementima, tako da je neobrazovanom Turčinu bio nerazumljiv. Ali pojmovi "Turčin" i "turski" su vrijedili kao izrazi za neznanje i sirovost. Još su uvijek vojništvo i nositelji uprave bili većinom Turci, ali pored njih su stajali ravnopravno i veoma često na vrhunskim mjestima brojni Albanci, Bošnjaci, Kurdi, Čerkezi i sjeverni Afrikanci. Nerijetko su to bili Grci, Đurdijanci, Talijani, Slaveni i drugi, koji su prešli na islam."¹⁴⁾

Pravo i dužnosti nemuslimana u državi su bila regulirana Šerijatom. Svima, bilo muslimanima bilo nemuslimanima, bila je zajamčena sigurnost života i imovine. Mjesto službe u vojsci, koja je za muslimane bila obavezna, plaćao se porez po muškoj glavi (glavarina ili ğizya). Osim ove dažbine nije bilo razlike između jednih i drugih. Vlast je

pružala jednaku zaštitu za sve.

Jadransko more, koje ne spada u Balkan, Osmalije su pokušali staviti pod svoju kontrolu potčinjenjem balkanskih luka: Dubrovnika, Avlonya (Vioce) i Herceg-Novog. Sultan Mehmed II, osvajač Bosne, uzeo je sebi titulu Sultan al-barrayn wa ākān al-baḥrayn (Vladar dvaju kopna i vrhovnih dvaju mora).

"Brzo širenje osmanlijskog gospodstva na Balkanu i njegovo upotpunjenje kontrolom od Eufrata do Dunava ne bi se moglo postići i održavati po "nazadnom feudalnom sistemu", kako su marksisti nazvali ovu vlast", kritički objašnjava Halil Inalcik. "Tajna njegova uspjeha ne bi mogla biti ni jedan drugi faktor do tolerantnog sistema, koji je obećavao bolji život i sigurnost za mase. Osnivači i oblikovatelji Osmanlijske imperije slijedili su politiku pomirenja i zaštite njezinih subjekata s namjerom i ciljem da uspostave jako carstvo, koje bi držalo u stalnoj budnosti lojalnost prema središnjem autoritetu. U najranijim osmanlijskim hronikama jasno je istaknuta činjenica da su mnoga osvajanja ostvarena prije istimalet-sistemom (dakle stvaranjem međusobnog povjerenja) nego bitkama i silovitim potčinjavanjem stanovništva."¹⁵⁾

Drugi važan elemenat za konsolidiranje bilo je inkorporiranje važnih lokalnih zakona, regulacija i tradicija, popularnih u narodnim masama, u qanūnnāme, tj. zakone na osnovu običajnog prava. Važan elemenat osmanlijskog ili - ispravnije - šerijatskog prava bilo je pružanje azila onom ko ga zatraži. Tako je bilo prirodno, da u 15. stoljeću židovski izgnanici iz Španije nađu utočište u Osmanlijskom carstvu.

Većina povjesničara s Balkana ocjenjuje Osmanlije i islam iz uskog vidokruga nacionalne borbe za oslobođenje, imajući pri tome pred očima pretežno period kada je Carstvo bilo na umoru, opterećeno brojnim unutarnjim i vanjskim slabostima. U drugu ruku turski historičari na sličan način upadaju u pogrešku, da svoju prošlost vide prvenstveno iz perspektive vojnih prepada (ġazā) i osvajanja (feth).¹⁶⁾

Halil Inalcik, najveći živi turski povjesničar, nudi u svojim djelima novo tumačenje turske historije. Po tome Turci nisu bili onako bezobzirni i krvoločni, kao što to decenijama uporno tvrdi dio balkanske historiografije. Najnoviji događaji

na Balkanu snabdijevaju Inalcika dodatnom dokumentacijom.

U izvrtanju povijesne stvarnosti u nekim krajevima Balkana su takorekoć do jučer višena grozna zlodjela. Ona su se pravdala poviješću. Ova je, međutim, u međuvremenu dobila nov lik, razabran i daleko objektivniji nego što je bio u 19. stoljeću - dobu oslobodilačkih pokreta nemuslimanskih balkanskih naroda.

Kako u budućnosti?

Odnos većinski neprijateljskog srpskog naroda prema Bošnjacima je dvoznačan. U doba društvene stabilnosti Bošnjaci su ponekad bili na cijeni, pa su, što pojedinačno, što skupno, hvaljeni.

Primjere iz skorašnjeg vremena pružaju Sirotanović, manuelni radnik, koji je u socijalističkoj Jugoslaviji premašivao radni prosjek i zbog toga važio kao udarnik, Fahreta Jahić, poznata u Srbiji pod imenom "Lepa Brena", i Meša Selimović (umro 1982.), vrhunski književnik, u kojemu su srpski nacionalisti kao najveću vrijednost otkrili njegovo "srpstvo".

Antonije Isaković, jedan od sastavljača zlokoznog "Memoranduma Srpske Akademije nauka i umetnosti" iz 1986. godine, kaže u intervjuu NINU od 8. maja 1992., dakle u vrijeme pune zahuktalosti genocida u Bosni, da su Bošnjaci - muslimani "blagi i miroljubivi ljudi."¹⁷

Etnonacionalizam ili, bolje, etnofundamentalizam je ona misaona snaga koja vodi izravno u krvoproliće. Pod njezin utjecaj potpali su mnogi pripadnici srpskog i hrvatskog naroda. Ali nije malehan broj Srba i Hrvata koji su se držali po strani. Ima među njima i ljudi koji su se muški suprotstavili opijenosti nacionalizmom. Njihovu svijest ne zaokuplja nacionalna podijeljenost, već opća solidarnost u ljudstvu. Bogdan Bogdanović, nekadašnji gradonačelnik Beograda, Koča Popović, bivši ministar vanjskih poslova Jugoslavije i istaknuti intelektualac, Mirko Kovač, slavljani književnik, svijetli su primjeri ovakvog držanja. Zagovarači ljudstva, demokracije i mira u Srbiji došli su do izražaja posebno u dvjema publikacijama, koje su se pojavile u slijedu divljačkog pohoda u Bosnu 1994. i 1996. godine. U manjoj od njih riječ je upravljena protiv govora

mržnje kao počela zla. "U početku bijaše riječ", obistinila se tvrdnja Biblije. Sve što je zabilježeno u ovoj knjižici "ostaće i kao svjedočenje o vremenu u kojem su reči mržnje bile utkane u vladavinu nečovečnosti i nasilja, a njihovi autori i oni, koji su ih prenosili i širili, postali su podstekači mnogih nedela ili čak saučesnici u njihovu izvršenju."¹⁸

"Prisebnost duha", piše u drugoj publikaciji (velikom zborniku "Srpska strana rata"), "možemo reći i danas, čak i među najvećim stradalnicima ovoga rata, Sarajlijama naprimer, koji su stvorili novu usmenu i pisanu antiratnu književnost. I mnogi drugi. Znani i neznani, protivnici sile i nasilja, i u Srbiji, svojim delom i delovanjem pokazuju da čak i kada se civilizacija - kao labilna ravnoteža protivrečnih elemenata - silovito ugrozi, ne može biti uništen svaki njen trag, pa ni nada u obnovu normalnog života. Smisao konkretno-istorijskog istraživanja, umesto opšteg kazivanja, i jeste u tome da se što preciznije utvrdi zašto neki ljudi pribegavaju sili, a neki je izbegavaju ili joj se suprotstavljaju."¹⁹

Ima ljudi koji lahko prelaze preko očitih činjenica, da ne bi morali odstupiti od svog predujerenja. Tako se još uvijek ustrajava u izjednačavanju svih triju "strana u sukobu" kao moralnoj ocjeni bosanskog naroda. Ne želi se uzeti znanju da je iz proteklih krvavih zbivanja bar glavnina Bošnjaka izašla neocrnjena obraza. Ako je bilo nešto civiliziranog držanja, ono je otpalo na njih. Nisu bili ljudi - kasapi, nisu uništavali sela i gradove, nisu gađali u crkve i manastire, nisu ciljano udarali na čast žena i sl. To se zacijelo ima pripisati utjecaju islama, kojem pripadaju, ali i zdušnom prihvatanju osnovnih prosvjetiteljskih misli sa strane njihovih intelektualnih prvaka (elite). Islam je širokogrudan i tolerantan.

"Nema sile u vjeri." (Kur'an 2:256)

Prvak prosvjetiteljstva Gotthold Ephraim Lessing (1808.-1880.) ugradio je jednu drugu kur'ansku misao o snošljivosti (sura 5:53) u svoj dramatski spjev "Nathan der Weise". To je metafora u tri prstena.

U čitavoj islamskoj povijesti bilo je uz muslimane mjesta židovima, kršćanima, budistima, hinduistima i raznim, često krivovjernim, mističkim redovima. Jednoulje je samo sporadično ovladavalo pojedinim muslimanskim skupinama.

Historijski gledano, islamsko društvo je uvijek bilo raznobojno.

Nacionalistički zloduh, koji je krajem 20. stoljeća potresao Balkanom, može se mirne duše porediti sa zloduhom njemačkog nacional-socijalizma. Tako mu treba i pristupati. Potrebna je temeljita promjena duševnih pretpostavki koje vode zločinu.

Posebno je prijeko nuždan preodgoj mladih naraštaja. Evropa je pozvana da prednjači. Treba ohrabriti i pokrenuti sve pozitivne snage u srpskom i hrvatskom narodu. Dobro mora biti jasno vidljivo. No, također treba paziti i na zlo. Stoga je pored nastavka nastojanja oko mira neodložno držati otvorenim i dijalog o složenom zlu ljudi i o njegovu savladivanju.

m

Bilješke:

* Pijenje ili uživanje krvi je, kao što je poznato, po islamu nedopustivo.

- 1) Evlija Čelebija: *Putopis*. Odlomci o jugoslovenskim zemljama. Preveo Hazim Šabanović. Sarajevo, 1957., str. 165/166.
- 2) *Islâm* Ansiklopedisi, cilt 11, Istanbul, 1995., str. 77-79 (članak "Eman").

- 3) Podrobnije o ovom sročenom aktu osmanlijskih vlasti vidi u mojem djelu *Kultura Bošnjaka*, drugo izdanje, Tuzla, 1994., str. 133-138.
- 4) Surajya Faroqbi: *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, München 1993., 166.
- 5) Osman Aga. - *Der cefangene der Glauern. Die abenteuerlichen Schicksale des 'Osman Aga aus Temeschwar, von ihm selbst erzählt. Übers. und eingeleitet von Richard f. Kreutel und Otto Spies*. Graz, Wien, Köln 1962.
- 6) S. Faroqhi, navedeno djelo, str. 103.
- 7) Nenad Moaćanin: *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.-1691.)* Jastrebarsko, 1997., str. 11.
- 8) Carl Heinrich Becker: *Islamstudien*, prvi dio, Leipzig, 1924., str. 58.
- 9) S. Farqhi, navedeno djelo, str. 81.
- 10) S. Farqhi, ibidem, str. 107.
- 11) S. Farqhi, ibidem 305.
- 12) Herbert Jansky: *Das Osmanische Reich in Südosteuropa von 1453 bis 1648. In: Handbuch der europäischen Geschichte*, Band 3, Stuttgart, 1971., str. 1172.
- 13) H. Janski, na drugom mjestu, str. 1179/1180.
- 14) H. Jansky, ibidem, str. 1181.
- 15) Halil Inalcik: *The Turks and the Balkans* (Turci i Balkan). U: *Turkish Review of Balkan Studies*, 1.1993, str. 22.
- 16) Ibidem, str. 18.
- 17) NIN, Beograd, od 8.5.1992., str. 21.
- 18) Branko Milinković (urednik): *Govor mržnje. Analiza domaćih medija u prvoj polovini 1993. godine*. Beograd 1994., str. 5.
- 19) Nebojša Popov (izd.): *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd, 1996., str. XIV.